

Prostorske reprezentacije - nov teoretični pristop k človeku, kulturi in družbi

NINA A. KOVAČEV

POVZETEK

Ugotovitve sodobnih družbenih in kulturnih študij opravičujejo predpostavko, da je potrebno obravnavati prostorsko simboliko (predvsem simboliko središča) kot metakulturni fenomen. Zato je pričujoča študija namenjena ugotavljanju vzrokov njegove univerzalnosti in osnovanju novega teoretičnega pristopa k različnim družbenim in kulturnim problemom. Slednji naj bi temeljil na eksplanatoni vrednosti prostorskih modelov.

Subjektova želja po lastni osrednjosti se vedno pojavlja na dveh ravneh: na individualni in na družbeni ali kulturni ravni. Poleg tega njeno pojavljanje ni odvisno od realnih ali potencialnih stikov med pripadniki različnih kultur. Zato lahko pojmuemo center kot objektivizacijo različnih arhetipičnih sil, ki izvirajo iz najglobljih virov nezavednega in se oblikujejo pod vplivom različnih družbenih in kulturnih dejavnikov.

ABSTRACT

SPATIAL REPRESENTATIONS - A NEW THEORETICAL APPROACH TO MAN, CULTURE AND SOCIETY

The results of contemporary social and cultural studies justify the supposition that the symbolism of space (especially of the centre) must be regarded as a metacultural phenomenon. So the aim of the present study is to ascertain the causes of its universality and to found a new theoretical approach to different social and cultural problems, based on the explanatory value of spatial models.

The desire to be found in the centre has always appeared on two levels: on the individual and on the social or cultural level. Besides, its appearance is independent of the real or potential contacts between the members of different cultures. For this reason the centre can be considered an objectification of the archetypal forces, which are derived from the profoundest sources of the unconscious and are articulated under the influence of different individual and social factors.

Prostorske reprezentacije, ki jih najpogosteje zasledimo v različnih humanističnih, družboslovnih in kulturnih študijah, lahko razgradimo po temeljnih pravilih t.i. organske morfologije. Ta temelji na organskem procesu, ki omogoča oblikovanje preprostih in kompleksnih organskih oblik. Njegova osnovna enota je celica oziroma njeno jedro, ki s svojo pojavitvijo v določenem okolju sprva deluje v njem kot tujek, vendar se postopoma vrašča vanj, širi svoje metastaze in tako osvaja prostor okoli sebe. V nasprotju z geometrično morfologijo, ki temelji na ravnih črtah, ploskvah in pravilnih oblikah, spadajo med glavne elemente organske morfologije ukrivljene linije, spirale in zaobljene mase.

Organska morfologija omogoča boljše razumevanje trodimenzionalnega prostora človeške eksistence in vpogled² v notranjo strukturo različnih naravnih in umetnih oblik. S tem omogoča identifikacijo oziroma prepoznavanje nove prostorske dimenzije, tj. dimenzije notranjega življenja živih organizmov.

Notranji (organski) prostor človeškega organizma je območje, kamor umeščamo njegovo okostje, notranje organe, živčni sistem in krvni obtok. Na simbolični ravni ga (ob upoštevanju določenih strukturnih razlik) lahko primerjamo celo s subjektivim psihičnim in socialnim prostorom,³ saj je mogoče zgradbo subjektive duševnosti zelo dobro ponazoriti z različnimi prostorskimi modeli. Takšne reprezentacije so silno pogoste in učinkovite v določenih teorijah osebnosti, ki vključujejo horizontalne, vertikalne in centripetalne modele. Uporabne so tudi za ponazarjanje subjektivega spoznavnega aparata in z njimi je mogoče ilustrirati njegovo psihično dogajanje na različnih ravneh zavestnosti. Tako pridejo namreč razlike med psihičnimi procesi na različnih ravneh najboljše do izraza.

Prostorske konstrukcije lahko učinkovito uporabimo tudi pri ponazarjanju zgradbe različnih družbenih struktur. Najpogosteje jih uporabljamo za predstavitev organizacije majhnih skupin, vendar jih je mogoče uspešno aplicirati tudi na množice ter tako poudariti žarišča njihove dejavnosti, ki bi jih lahko označili kot njihove energetske centre in prevladujoče smeri širjenja njihove energije oziroma njene iradiacije.

1. To primerjavo je uvedel C. G. Argan (Križa predstavljanja (1976). V: C. V. Argan (1982). Studije o moderni umetnosti. Beograd, Nolit) z namenom, da bi čim boljše predstavil temeljne razlike med dvema osnovnima tipoma semantičnih polj, ki jih zasledimo v sodobni teoriji umetnosti in ki so do danes že skoraj popolnoma izpodrinile klasične formalne kategorije. Najpogosteje se pojavljajo v arhitekturi, slikarstvu in kiparstvu, kjer jih tudi najhitreje prepoznamo. Kljub temu je mogoče Arganovo pojmovanje uporabiti tudi pri teoretični obravnavi drugih področij človekove kulturne dejavnosti, še posebej če jim pripišemo metaforični pomen.
2. Termin "vpogled" je treba razumeti v skladu z novim pomenom, ki ga je dobil v sodobni uporabi. Beseda "vpogled" je namreč t.i. "usualna metafora", ki jo je mogoče razstaviti na dva dela in tako spoznati njen prvotni pomen. Izraz "v-pogled" je namreč mogoče razložiti kot "pogled v" nekaj, torej doumetje njegove notranje strukture, zato beseda pomensko implicira aktivacijo vseh (višjih in nižjih) spoznavnih procesov in poglobljeno doumetje proučevanega fenomena.
3. Takšne arbitrarne analogije in ohlapne formulacije je treba razumeti metaforično, saj služijo le kot dražljaj za cvokacijo poglobljene analize različnih tipov naravnih (organskih) in umetnih struktur. Vse te strukture so se razvile s postopnim širjenjem iz določenega središča in z nadaljno samostrukturacijo v skladu z določenimi pravili, med katerimi lahko najdemo vrsto skupnih potez. Zato obstajajo med njimi tudi določene morfološke sorodnosti.

Posameznik običajno pojmuje samega sebe kot središče skupine, ki ji pripada, zato opazuje, ocenjuje in vrednoti vse njeno notranje in zunanje dogajanje z lastnega vidika.⁽⁴⁾ Enako izhodiščno pozicijo odsevajo vse oblike človekove kulturne dejavnosti in njeni proizvodi. Zaradi te specifične oblike samonaravnosti, ki je tako silno značilna za človeka in vse oblike njegovega kulturnega udejstvovanja, je pridobilo središče v simboliki različnih kultur precej sorodnih pomenov, in to kljub njihovim psiho-socialnim in kulturno-zgodovinskim posebnostim, tako da lahko simboliko središča pojmujejo kot kulturno univerzalen fenomen.

VLOGA SREDIŠČA V SIMBOLIKI RAZLIČNIH KULTUR IN GLAVNI RAZLOGI ZA NJEGOVO POMEN

Center simbolizira celovitost, globalnost, absolutno realnost, čisto bit in izhodišče vsega obstoječega. Zato ga običajno opredeljujemo kot sveti prostor, v katerem je kot možnost zajeto vse. Lahko ga pojmujejo celo kot prelom v prostoru, ali kot točko, v kateri je mogoče preseči prostor in čas. V t.i. "središču" naj bi namreč potekalo univerzalno medsebojno uglaševanje med različnimi komponentami realnega sveta, zato v njem izginjajo vsa nasprotja.

Središče je izhodišče vsake dejavnosti in hkrati točka njene krožne vrnitve, saj implicira centrifugalno in centripetalno gibanje, ki ga lahko prepoznamo tudi na organski ravni. Najprimitivnejša oblika takšnega gibanja je spontano širjenje in krčenje najpreprostejših organizmov, ki ga zasledimo celo pri enoceličarjih (npr. pri amebi), prisotno pa je tudi pri visoko razvitih organizmih, celo pri človeku. Pri njem se sicer pojavlja pretežno na organski ravni, vendar tvori hkrati tudi podlago njegove ustvarjalne dejavnosti. Njeno pojavljanje namreč ni nujno odvisno od vpliva zunanjih dražljajev in prav njegova spontanost je nepogrešljiva komponenta subjektive ustvarjalnosti.

Sposobnost za spontano delovanje je implicitno zajeta v vsakem reprezentacijskem sistemu. Njegova glavna funkcija je sicer v tem, da zrcali realnost in se vzporedno z njenim zrcaljenjem razvija tudi sam, vendar njegove strukturno funkcionalne posebnosti implicirajo tudi možnost za njegovo spontano dejavnost. Zato lahko reprezentacijski sistem deluje tudi tedaj, ko ga ločimo od realnosti.

Vsak reprezentacijski sistem deluje po istem načelu širjenja aktivnosti iz določenega centra in njene krožno povratne naravnosti nazaj, zato ga je mogoče prostorsko ponazoriti kot strukturo z določenim žariščem (ali večimi žarišči), od koder se razširja organska aktivnost, ki je podlaga visoko artikulirani reprezentacijski dejavnosti. Središče lahko tako pojmujejo kot točko, iz katere nastaja prostor in od koder se s pomočjo kretnje rojevajo oblike. V njem prihaja do medsebojnega izravnavanja nasprotij, zato ga je mogoče opredeliti kot zametek kompleksnih in harmoničnih celot.

Negibnost središča simbolizira večnost, trenutnost in njuno sočasnost. Zato je središče tudi simbol cikličnosti in večnega ponavljanja dogodkov oziroma njihovega vračanja.

Pripadniki tradicionalnih in arhaičnih družb pojmujejo svoje naselje kot mikrokozmos. Zunaj tega omejenega, znanega in organiziranega kraja se razprostirajo neznana in brezoblična področja, naseljena s tujci, demoni, duhovi in smrtjo. Po mnenju pripad-

nikov tradicionalnih kultur obkrožajo kultivirani mikrokozmos samotni predeli, ki jim vladajo kaos, noč in smrt. Prehod med obema območjema, tj. med kultiviranim in divjim ozemljem otežujejo ali celo onemogočajo obzidja in podobne realne ali imaginarne pregrade. Te naj bi zaščitile prebivalce t.i. mikrokozmosa pred različnimi zunanjimi nevarnostmi, zato jih običajno tudi ritualno posvetijo. Skozi proces ritualizacije pridobijo različne oblike zaščit in pregrad vrsto simboličnih pomenov.

Takšni in podobni koncepti sveta (imagi mundi) so se pojavljali skoraj v vseh starih kulturah, med katerimi so bile najpomembnejše na Kitajskem, v Mezopotamiji in v Egiptu. Tam so center pojmovali kot sveti prostor, ki simbolizira edino resnično stvarnost.⁴

Uničenje mikrokozmosa, ki včasih sovпада z uničenjem različnih sredstev za njegovo zaščito pred zunanjimi nevarnostmi (tj. zidov, labirintov, ...), sovпада z zapustitvijo arhetipične podobe utrjenega reda in z regresom v kaotično stanje fluidnosti, amorfizma in nerazčlenjenosti. Slednjega je treba po tradicionalnem prepričanju časovno umestiti v "predkozmogonsko" obdobje, tj. v obdobje pred nastankom sveta.

Zle in demonične sile, o katerih domnevamo, da obstajajo zunaj organiziranega mikrokozmosa, so prav tako kot večina drugih potencialnih nevarnosti, ki jih subjekt prostorsko umešča v območje onkraj meja njemu znanega ozemlja, pogosto zgolj projekcije njegovih destruktivnih želja v prostor, ki sega prek njegovega znanja in njegovih spoznavnih zmogljivosti. Zato raznovrstne nevarnosti, sovražnike in grožnje, ki naj bi bile naperjene proti določenemu posamezniku ali družbi, pogosto označujemo kot personifikacije subjektivih lastnih destruktivnih teženj, oziroma kot njihovo projekcijo v okolje.⁵

KONSTRUIRANJE CENTRA IN NJEGOVA INTERPRETACIJA

Oblikovanje središča bi lahko označili kot "vstavitev" sakralnega v profano. Simbolizira namreč kozmogonijo, tj. stvarjenje sveta, ki ga ritualizirajo skoraj v vseh tradicionalnih družbah. Proces je mogoče natančneje ponazoriti z vzpostavitvijo določenih analogij med različnimi tipi strukturacije.

Kreacija mikrokozmosa oziroma "malega univerzuma" je primerljiva z razvojem človeškega ali katerega koli drugega živega bitja iz zarodka, celice, ali kakšne druge izhodiščne enote, ki jo lahko pojmuje kot njun funkcionalni ekvivalent. Njegova nadaljna strukturacija sovпада z razvojem različnih struktur iz določene točke, tj. centra, in slednji je hkrati tudi izhodišče vseh procesov oziroma vse dejavnosti, ki

4. Ta proces lahko prepoznamo seveda zgolj na zavestni ravni subjektovega psihičnega dogajanja. Večina njegovih zavestnih odločitev mu je namreč vsiljena "od zunaj", oziroma je mogoče najti njihov izvir izven njegove zavesti, čeprav od tam počasi prodirajo v njegovo zavest. Oblikujejo se na podlagi specifične interakcije zunanjih vplivov, tj. različnih dražljajev zunaj subjektovega psihičnega aparata in nevronske strukture njegovih možganov - kompleksnega reprezentacijskega procesa z izrednimi funkcionalnimi zmogljivostmi.

5. Takšni koncepti so silno popularni v psihoanalizi in klinični psihologiji, kjer so tudi zelo uporabni. Vendar kljub temu ne zadoščajo za poglobljeno teoretično obravnavo različnih problemov objektivne stvarnosti, saj jih predstavljajo enostransko in upoštevajo le enega izmed mnogih možnih vidikov teoretske naravnosti. Zato je vedno potrebna še njihova konfrontacija z drugimi močnimi, vplivnimi in koherentnimi teorijami, ki soobstajajo z njimi, ali pa konstrukcija lastne teorije ob upoštevanju tistih vidikov prejšnjih teorij, ki vzdržijo kritiko nasprotnih.

potekajo znotraj njihovih meja. Subjektovo stalno vračanje h ključni oziroma kritični točki njegove dejavnosti lahko zato pojmujeemo kot izraz njegovega egocentrizma - ene najpomembnejših lastnosti človeške duševnosti, ki se pojavlja na vseh ravneh subjektovskega psihofizičnega razvoja.

Subjektovo osredotočanje na lastni jaz je opazno tudi na medosebni in kozmični ravni. Posameznik pojmuje svoj dom kot prototip univerzuma, primitivna skupnost pa svoje ozemlje kot osrednjo ali sploh edino civilizacijo na svetu. Podobne razlage različnih kozmičnih fenomenov so se pojavljale tudi v znanosti preteklih obdobij. Lep primer zanje je Ptolomejevo geocentrično pojmovanje vesolja, ki ga lahko pojmujeemo kot izraz iste ekstremistične tendence k poudarjanju lastne centralnosti, ključnosti in pomembnosti, toda ta je imela v slednjem primeru mnogo daljnosežnejše posledice, saj je odločilno vplivala na nadaljni razvoj znanstvenega razumevanja sveta.

V določeni meri bi lahko skušali subjektovo specifično samonaravnost razložiti kot rezultat njegovega nezavadnega stremjenja k prvotni embrionalni varnosti. Njegovo ograjevanje samega sebe z različnimi pregradami in želja, da bi si zagotovil toplo, varno, in prijetno pribežališče, je namreč zgolj ena izmed manifestnih oblik njegovega stalnega nezavednega vračanja "ad uterum" na simbolični ravni.

Seveda obstajajo tudi alternativne razlage univerzalnega človeškega stremjenja po samoumestitvi v center. Slednje namreč prežema vse ravni subjektove zavesti, vendar je posebno poudarjeno na filo- in otopogenetsko nižjih ravneh njegovega spoznavnega razvoja. Pogosto ga zasledimo predvsem v tradicionalnih in arhaičnih družbah zaradi nezadostne diferenciranosti konceptov primitivnega človeka. Njegovo skromno znanje in omejene spoznavne zmogljivosti namreč ne zadoščajo za abstrahiranje realne situacije in njeno spoznavno preseganje, zato je mišljenje še vedno vezano na neposredno akcijo in na dražljajske vzorce, ki jo lahko izzovejo.

Subjektov izraziti egocentrizem tako pojmujeemo kot izraz nižje stopnje njegovega spoznavnega razvoja oziroma njegovega naknadnega regresa na nižjo raven, pri čemer se zunanji dejavniki, ki zavirajo njegov razvoj ali povzročijo regres, pogosto silno razlikujejo med seboj. Na intrapsihičnem nivoju gre največkrat za vpliv afektivnih (ali celo nagonskih) procesov na kognicijo in prežemanje obeh v subjektovi psihični dejavnosti.

Subjektovo osredotočanje na lastni jaz ni zgolj ena izmed temeljnih potez primitivne miselnosti, ampak determinira tudi prevladujočo miselno naravnost visoko razvitih družb. Do neke mere je takšna samonaravnost subjektu celo potrebna, saj mu omogoča osebnostno integracijo, koordinacijo njegove dejavnosti in organizacijo njegove kognicije. Toda takšno izhodiščno stališče se lahko hitro sprevrže v svojevrstno obliko patološkega in mitičnega samopoveličevanja, ki ga povzroča subjektovo prepričanje o lastni pomembnosti in centralni poziciji v mreži medosebnih odnosov določene družbe.

ILUSTRATIVNI POTENCIAL CENTRIPETALNIH PROSTORSKIH MODELOV

Subjektova sposobnost, da projicira pomen v prostor "in abstracto", v različne naravne in umetne oblike ter v kompleksne arhitektonske konstrukcije, mu omogoča osmišljanje njegovega okolja in njegovo orientacijo v njem. Posebno vlogo v prostorski simboliki ima središče, od koder poteka subjektova ekspanzija v vse smeri. Zato so

centripetalni prostorski modeli posebno pomembni za predstavitev subjektive osebnostne strukture, in to predvsem njenih subjektivnih vidikov, tj. subjektive samopercepcije in njegovega modeliranja lastne osebnostne strukture. Osrednja subjektivna osebnostna instanca - njegov jaz - je namreč hkrati tudi središče njegove zavestne, namerne in integrativne dejavnosti, nanjo pa se v subjektivnem intuitivnem modelu samega sebe navezujejo druge osebnostne plasti. Slednje seveda implicirajo določeno notranjo strukturiranost, ki je razvidna tudi iz celotne osebnostne strukture. Zato je mogoče osebnost ponazoriti kot nekakšno arhitektonsko konstrukcijo z močno poudarjenim središčem, na katerega se navezuje celotna stavba.

Integracijsko središče subjektive osebnosti je hkrati tudi izhodišče njegove zavestne, načrtovanje dejavnosti, saj so vsi subjektivni ustvarjalni posegi v okolje usmerjeni v neko arbitrarno določeno središče, od koder jih potem usmerja in uravnava subjektivna zavest.

Prav takšna je tudi struktura določenih družbenih skupin, ki se običajno oblikujejo okoli ene ali več osrednjih osebnosti in zbujejo s svojim zgoščevanjem okoli njih vtis, da gre za zaokroženo strukturo, ki raste iz nekega središča - njenega energetskega vrelca in izhodišča energetske iradiacije - ter se na simbolični ravni stalno vrača k njemu oziroma je osredotočena nanj.

Mistifikacija in mitizacija središča nam tako omogoča nekoliko metaforično ugotovitev, da se prav na t.i. realni ali imaginarni center osredotoča ves svet. Središče namreč simbolizira integralno, sveto realnost - tj. realnost "par excellence", in velja po tradicionalnem prepričanju za izvor življenja in vrelca nesmrtnosti, s svojo multivalentnostjo pa omogoča še simbolično ponavljanje istega fenomena na različnih, vendar homolognih ravneh. Zato lahko določitev središča in njegovo interpretacijo označimo kot edini smiselni in učinkoviti način reševanja temeljnih spoznavnoteoretskih problemov sodobne stvarnosti.

LITERATURA:

- Argan, C. G. (1976). Kriza predstavljanja. V: C. G. ARGAN (1982). Studije o modernoj umetnosti. Beograd, Nolit.
- Campbell, E. (1974). The mythic image. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Cassirer, E. (1962). An essay on man. An introduction to a philosophy of human culture. New Haven and London, Yale University Press.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. (1982). Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, couleurs, nombres. Paris, Robert Laffont S. A. et Jupiter.
- Cooper, J. C. (1978). An illustrated encyclopedia of traditional symbols. London, Thames and Hudson Ltd.
- Eco, U. (1972). Einführung in die Semiotik. Muenchen, Wilhelm Fink Verlag.
- Eliade, M. (1952). Images et symboles. Essais sur le symbolisme magico-religieux. Paris, Gallimard.
- Franz, M. L. von (1978). Time, Rhythm and Repose. London, Thames and Hudson Ltd.
- Jung, C. G. (1972). Psychologie und Alchemie. Olten, Walter Verlag AG.
- Lurker, M. (1991). Woerterbuch der Symbolik. Stuttgart, Alfred Kroener Verlag.
- Kovačev, N. A. (1989). Eksistenčne dimenzije človeka - njihova transformacija in interpretacija. VIII. posvetovanje psihologov Slovenije, Radenci.
- Kovačev, N. A. (1990). Slepilo znanosti in utvare marionet. Anthropos, 1991, 4-5.
- Musek, J. (1984). Pomenska razsežja simbolike. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Musek, J. (1990). Simboli, kultura, ljudje. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Norberg-Schulz, CH. (1975). Egzistencija, prostor i arhitektura. Beograd, Građevinska knjiga.
- Polič, M. (1987). Simbolizem prostora in prostorskih oblik. Disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Porebski, M. (1978). Ikonosfera. Beograd, Prosveta.